

การวิเคราะห์พุทธวิธีการบริหารการศึกษา
ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
Analysis of Buddha's Methods on Educational
Administration in Theravada Buddhism

พศ.ดร.สิน งามประโคน*

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์พุทธวิธีการบริหารการศึกษาในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยมีวัตถุประสงค์ ๑) เพื่อศึกษารูปแบบและหลักการบริหารการศึกษาในสมัยพุทธกาล ๒) เพื่อศึกษาโครงสร้าง และองค์ประกอบของการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธศาสนา ๓) เพื่อวิเคราะห์พุทธวิธีการบริหารการศึกษาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ผลการศึกษาพบว่า การบริหารการศึกษาในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าทรงกระจายอำนาจในการบริหารคณะสงฆ์ โดยมีประธานสูงสุดในการบริหารการศึกษา คือ พระพุทธเจ้าทรงดำรงตำแหน่งเป็นธรรมราชา โดยมอบให้พระสาวกเป็นพระอุปัชฌาย์บวชให้กับผู้เลื่อมใสศรัทธาเข้ามาศึกษาเล่าเรียนในพระธรรมวินัย และพระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้งพระสาวกให้เป็นพระธรรมเสนาบดีรับผิดชอบงานด้านวิชาการ พระโมคคัลลานะเป็นพระอัครสาวกฝ่ายซ้าย รับผิดชอบงานด้านบริหาร พระอานนท์เป็นเลขานุการส่วนพระองค์ และทรงแต่งตั้งสาวกทั้งฝ่ายบรรพชิตเป็นเอตทัคคะและคฤหัสถ์เป็นผู้อุปถัมภ์การบริหารการศึกษาแบบกระจายอำนาจ โดยการบวชเรียนและทรงมอบให้พระสาวกเป็นผู้บริหารจัดการศึกษา โดยการรับศิษย์มาบวชเรียน ยึดถือพระธรรมวินัยเป็นแนวทางการปฏิบัติของการศึกษาสงฆ์

คำสำคัญ: การวิเคราะห์พุทธวิธี, การบริหารการศึกษา, พุทธศาสนาเถรวาท

* ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการศึกษา, อาจารย์ประจำภาควิชาบริหารการศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Abstract

The research work on “Analysis of Buddha’s Methods on Educational Administration in Theravada Buddhism” was the qualitative research. Its objectives were 1) to study the form and the principles of educational administration in the time of the Buddha, 2) to study the structure and components of educational administration on the way of Buddhism and 3) to analyze Buddha’s Methods on Educational Administration in Theravada Buddhism.

On the result of study: it was found that in the form and the principles of educational administration in the time of the Buddha, the Buddha empowered in Sangha Order administration of which the highest president in educational administration was the Buddha on the position of Phradhammaraja and allowed his disciples to be the preceptor giving the ordination to the faithful people for studying Dhammavinaya and the Buddha appointed Saliputta to be Phradhammasenabodi being responsible for academic affairs and Makkhalana to be the left most distinguished disciple being responsible for the administrative affairs. PhraAnonta to be a private secretary and appointed monk disciples as the foremost ones and lay disciples as the patrons of educational administration in the form of decentralized administrative powers with giving the ordination for study. He allowed his disciples to be the educational administrators and managers by receiving persons to ordinate and study with regarding Dhammavinaya as the way of Sangha educational operation.

Keywords: Analysis of Buddha’s method, Educational administration, Theravada Buddhism, Theravada Buddhism

๑. บทนำ

พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นศาสนาแห่งการศึกษาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาทรงสั่งสอนเน้นให้พุทธบริษัทเข้าถึงแก่นของพระพุทธศาสนาด้วยปัญญา และกระบวนการพัฒนาปัญญา ก็คือ การศึกษาให้มีความรู้ ความเข้าใจ สามารถนำไปปฏิบัติได้ ซึ่งพุทธบริษัทที่สำคัญเป็นผู้สืบทอด

พระพุทธศาสนา ในฐานะเป็นผู้ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่เป็นแบบอย่างแห่งการประพฤติปฏิบัติ ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา และเป็นผู้ฝึกอบรมสั่งสอนศีลธรรม จริยธรรม และเป็นผู้นำด้านจิตใจของประชาชน ซึ่งเป็นบทบาทและหน้าที่ที่สำคัญของพระสงฆ์เกี่ยวข้องกับหน้าที่ทางสังคมดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายจง

จาริกไป เพื่อประโยชน์และความสุขของชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพ และมนุษย์ทั้งหลาย”^๑ นี่ก็เป็นการประกาศนโยบายครั้งแรกในการออกเผยแพร่วาทะคำสอนแก่ประชาชน ซึ่งถือว่าออกไปให้การศึกษาแก่ประชาชน โดยมีพระองค์เป็นผู้การบริหารองค์การสำหรับการศึกษาในสมัยพุทธกาล และพระองค์ทรงมีลักษณะความเป็นผู้นำที่ยอดเยี่ยมเป็นแบบอย่างแก่พุทธบริษัทตั้งคากล่าวต่อไปนี้

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ผู้ตื่น และผู้เบิกบาน ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ทรงได้รับยกย่องว่าเป็นพระบรมศาสดา หรือพระบรมครู ที่ทรงสั่งสอนพุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา มิเพียงแต่เป็นครูของมนุษย์เท่านั้น เป็นครูของเทวดา ดังที่ปรากฏในภาษาบาลีว่า สตถาเทวมานุสฺसानิ แปลว่า พระศาสดาของครูของเทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย และมีคำเสริมพระคุณว่า อนุตฺตโร ปุริสฺสทมฺสารถิ แปลว่า เป็นสารถี ผิดคนได้ ไม่มีใครยิ่งกว่า พระนามเหล่านี้ ชี้ให้เห็นว่าพระองค์เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายเคารพบูชา และยกย่องเทิดทูนพระองค์ในฐานะทรงเป็นนักบริหารองค์การ เพื่อการศึกษาในพระพุทธศาสนาที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ทรงมีพระปรีชาสามารถอย่างยอดเยี่ยมในการบริหาร และได้ทรง

ประสบความสำเร็จในการจัดการศึกษาแก่ภิกษุทั้งหลายเป็นอย่างดี

การบริหารพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล การบริหารคณะสงฆ์ของพระพุทธเจ้ามีลักษณะเป็นประชาธิปไตย โดยเน้นให้พระสงฆ์ปกครองดูแลกันเอง ลักษณะที่เรียกว่าเป็นประชาธิปไตยในหมู่สงฆ์มีปรากฏ ดังนี้ ๑) พระพุทธเจ้าทรงมอบความเป็นใหญ่ให้แก่คณะสงฆ์ เช่น ให้คณะสงฆ์เป็นผู้ตรวจสอบคุณสมบัติของผู้มาขอบวชและทำพิธีบวชให้ เป็นต้น ๒) พระพุทธเจ้าทรงเคารพในมติของคณะสงฆ์ เมื่อคณะสงฆ์มีมติออกมาอย่างไร พระบรมศาสดาจะเคารพในมตินั้น ๓) พระภิกษุต้องเข้าร่วมในกิจกรรมของคณะสงฆ์ เช่น การประชุมทำอุโบสถสังฆกรรม ทุกครั้งเดือน และ ๔) การประชุมคณะสงฆ์ พระภิกษุทุกรูปที่เข้าประชุมมีสิทธิแสดงความคิดเห็นของตนอย่างเสมอภาคเท่าเทียมกัน มีการใช้เสียงข้างมากเป็นเกณฑ์ตัดสิน

การมอบฉันทะเมื่อพระภิกษุรูปใดจำเป็นต้องออกจากที่ประชุมเพื่อทำธุระส่วนตัว จะต้องให้ฉันทะก่อน แปลว่า อนุญาตให้การประชุมดำเนินการต่อไปได้ แม้มีการลงมติใดๆ พระภิกษุรูปนั้นต้องยอมรับในมตินั้น^๒

เหตุการณ์หลังจากพระพุทธเจ้าทรงปรินิพพานแล้ว พระภิกษุบางรูปแตกความสามัคคีทางความคิดเกี่ยวกับหลักคำสอน และแนวทาง

^๑ วิ.มหา (แปล) ๔/๓๒/๔๐.

^๒ การบริหารและธำรงรักษาพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า. แหล่งที่มา: <http://www.br.ac.th/CAI/Supaporn/Unit23.html> [๔ กันยายน ๒๕๕๓].

ปฏิบัติตามพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ ก่อให้เกิดปัญหาทางการปกครองส่งผลกระทบต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ในขณะที่เดียวกันพระมหากัสสปะ ซึ่งเป็นผู้นำสงฆ์ในสมัยนั้นเห็นว่าเรื่องนี้ปล่อยไว้อย่างนี้ไม่ได้ จึงคิดหาวิธีการแก้ปัญหาด้วยการจัดทำสังคายนา เป็นกระบวนการทางศึกษา ทบทวนหลัก คำสอนของพระพุทธเจ้าโดยจัดเป็นหมวดหมู่อย่างเป็นระบบ ซึ่งปัจจุบันเรียกหนังสือพระไตรปิฎก ซึ่งให้เห็นว่าหลักพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษาและจัดการบริหารการศึกษา โดยมีกระบวนการจัดการอย่างเป็นรูปธรรมด้วยหลักการ วิธีการ และรูปแบบการบริหารสำหรับการศึกษา ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาพุทธวิธีบริหารการจัดการศึกษาเพื่อนำเสนอรูปแบบพุทธวิธีบริหารในการจัดการศึกษาไปประยุกต์ใช้ในการบริหารการศึกษาให้มีประสิทธิภาพต่อไป

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษารูปแบบและหลักการบริหารการศึกษาในสมัยพุทธกาล
๒. เพื่อศึกษาโครงสร้างการบริหารการศึกษาในสมัยพุทธกาล และองค์ประกอบของการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธศาสนา
๓. เพื่อวิเคราะห์พุทธวิธีบริหารการศึกษาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research Fieldwork) โดยมีการศึกษาข้อมูลเอกสาร และสัมภาษณ์ภาคสนาม ดังนี้

๑. ด้านเนื้อหา ได้กำหนดกรอบของเนื้อหาไว้ ๔ ด้าน คือ ๑) หลักการบริหารการศึกษาในสมัยพุทธกาล ๒) โครงสร้างการบริหารการศึกษาในสมัยพุทธกาล ๓) รูปแบบการบริหารการศึกษาในสมัยพุทธกาล และ ๔) องค์ประกอบการบริหารการศึกษาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๒. ด้านผู้ให้ข้อมูลสำคัญ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ วิเคราะห์เนื้อหา และมุ่งเน้นการสัมภาษณ์ ผู้ทรงคุณวุฒิด้านพระพุทธศาสนา และการศึกษาทั้งบรรพชิต คฤหัสถ์ จำนวน ๑๕ รูป/คน และเป็นการวิจัยเชิงบรรยาย (Descriptive research) มีขั้นตอนในการดำเนินการวิจัย ดังนี้ ๑) วิเคราะห์ข้อมูลเอกสารในพระไตรปิฎกและหนังสือ ตำราเอกสารเกี่ยวกับพุทธวิธีบริหารการศึกษาในพระพุทธศาสนา ๒) เชิญผู้ทรงคุณวุฒิมีความรู้ด้านพระพุทธศาสนา และนักการศึกษามาวิเคราะห์เสนอแนะ จำนวน ๕ คน และ ๓) การสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิมีความรู้ด้านพระพุทธศาสนา และผู้บริหารการศึกษาทั้งบรรพชิต และฆราวาส จำนวน ๑๐ รูป/คน

๔. สรุปผลการวิจัย

๑. รูปแบบและหลักการบริหารการศึกษาในสมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ทรงนักบริหารที่ยิ่งใหญ่มีคุณสมบัติที่เหมาะสมที่สุด ทั้งด้านความรู้ ความสามารถ พระองค์ทรงมีรูปแบบการบริหารตามหลักธรรมาธิปไตย ถือพระธรรม วินัยเป็นใหญ่ โดยมีรูปแบบการบริหารดังนี้

๑.๑ ประธานสูงสุดในการบริหารการศึกษา พระพุทธเจ้าทรงดำรงตำแหน่งเป็นธรรม

ราชา คือ ผู้บริหารสูงสุดในองค์กรพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เราเป็นพระราชานั้นคือเป็น ธรรมราชาผู้ยอดเยี่ยม”^๓ พระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้ง พระสารีบุตรให้เป็นพระธรรมเสนาบดี มีฐานะเป็น รองประธานบริหารอยู่ในลำดับถัดมาจากพระพุทธเจ้า และเป็นอัครสาวกฝ่ายขวารับผิดชอบ งานด้านวิชาการ พระโมคคัลลานะเป็นพระอัครสาวกฝ่ายซ้าย รับผิดชอบ งานด้านบริหาร พระอานนท์เป็นเลขานุการส่วนพระองค์ และทรงแต่งตั้งสาวกทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ เป็นเอตทัคคะ ซึ่งหลังจากพระพุทธเจ้าทรงปรินิพพาน พระพุทธองค์ได้ทรงให้พระสงฆ์ได้ยึดหลักพระธรรม วินัยในการบริหารคณะสงฆ์สืบต่อมา

๑.๒ การบริหารการศึกษาแบบกระจาย อำนาจ พระพุทธเจ้าทรงมอบอำนาจในการบริหาร การศึกษา โดยมอบให้พระสาวกเป็นพระอุปัชฌาย์ บวชให้กับผู้เลื่อมใสศรัทธาเข้ามาศึกษาเล่าเรียนใน พระธรรมวินัย โดยมีหลักการบวชดังนี้

๑.๒.๑ วิธีการบรรพชาอุปสมบท พระพุทธองค์ได้ทรงอนุญาตไว้ ๓ วิธีคือ ๑) เอหิภิกขุ อุปสัมปทา ๒) ไตรสรณคมน์ และ ๓) ญัตติจตุตถกรรม ต่อมาพระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรมมีกถา เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุแล้วรับสั่งภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลายนับแต่วันนี้เป็นต้นไป เราห้ามการ อุปสมบท ด้วยไตรสรณคมน์ที่เราได้อนุญาตไว้ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้อุปสมบทด้วยญัตติ จตุตถกรรมได้” และได้ปฏิบัติตั้งแต่ครั้งนั้นจนถึง ปัจจุบัน

๑.๒.๒ การมอบให้พระอรหันต์ ที่ได้รับเป็นเอตทัคคะในพระพุทธศาสนา เป็น ภารกิจให้บริหารจัดการศึกษา พระพุทธเจ้าทรง แต่งตั้งพระสารีบุตรให้เป็นพระธรรมเสนาบดี มีฐานะเป็นรองประธานบริหารอยู่ในลำดับถัดมา จากพระพุทธเจ้า และเป็นอัครสาวกฝ่ายขวา รับผิดชอบ งานด้านวิชาการ พระโมคคัลลานะเป็นพระอัครสาวก ฝ่ายซ้าย รับผิดชอบงานด้านบริหาร พระอานนท์ เป็นเลขานุการส่วนพระองค์ และทรงแต่งตั้งสาวก ทั้งฝ่ายบรรพชิต และคฤหัสถ์เป็นเอตทัคคะ คือ ผู้ชำนาญการที่รับภาระงานด้านต่างๆ เช่น พระ มหากัสสปะเป็นผู้ชำนาญด้านธุดงค์ พระปุลณณะ มันทานีบุตรเป็นผู้ชำนาญด้านการแสดงธรรม พระ ราหุลเถระ เป็นเอตทัคคะ ด้านการใคร่ต่อการ ศึกษา ภิกษุณีปฎาจาราเป็นผู้ชำนาญด้านวินัย จิตต คหบดีเป็นผู้ชำนาญด้านการแสดงธรรม การแต่งตั้ง เอตทัคคะนี้เป็นตัวอย่างของกระจายอำนาจ และ การใช้คนให้เหมาะกับงานในพระพุทธศาสนา

๒. โครงสร้างการบริหารการศึกษาตาม แนวพุทธศาสนา พระพุทธองค์ ทรงดำรงตำแหน่ง เป็นธรรมราชา คือผู้บริหารสูงสุดในองค์กรพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เราเป็นพระราชา นั้นคือเป็น ธรรมราชาผู้ยอดเยี่ยม” พระพุทธเจ้าทรงแต่งตั้ง พระสารีบุตรให้เป็นพระธรรมเสนาบดี มีฐานะเป็น รองประธานบริหารอยู่ในลำดับถัดมาจากพระพุทธเจ้า และเป็นอัครสาวกฝ่ายขวา รับผิดชอบงานด้านวิชาการ พระโมคคัลลานะเป็นพระอัครสาวกฝ่ายซ้าย รับผิดชอบ

^๓ ม.ม.(ไทย) ๑๓/๖๐๙/๕๕๔.

^๔ อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๔๖/๓๐.

งานด้านบริหาร พระอานนท์เป็นเลขานุการส่วนพระองค์ และทรงแต่งตั้งสาวกทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์เป็นเอตทัคคะในการบริหารการศึกษาสมัยพุทธกาลพระองค์จะยึดถือพระธรรมวินัยเป็นแนวทางการปฏิบัติของการศึกษาสงฆ์

๓. พุทธวิธีบริหารการศึกษาในพระพุทธศาสนาเถรวาท พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบริหารการศึกษาแก่พุทธสาวกในสมัยนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนในพุทธศาสนา แต่สามารถแบ่งการบริหารการศึกษาให้พระสงฆ์ได้ศึกษาคำสอนของพุทธศาสนา และปฏิบัติตามพระธรรมวินัยได้ดังนี้

๓.๑ การบริหารการศึกษาด้านวิชาการ การเรียนการสอน พระพุทธองค์ทรงสอนกลุ่มบุคคลที่มีพื้นฐานแตกต่างกัน

๓.๒ พุทธวิธีในการสอน โดยคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างผู้เรียนหรือผู้ฟังธรรมในแต่ละกลุ่มบุคคลของผู้เรียนหรือผู้ฟังธรรม พบว่าพุทธวิธีการสอน ตามความสามารถของแต่ละบุคคลโดยที่พระองค์ทรงแนะนำแนวทางการปฏิบัติ เช่น มหาสติปัฏฐานสูตร ว่าด้วยเรื่องการเจริญสติปัฏฐานพุทธวิธีการสอนในพระสูตรนี้ พบว่า ๑) พระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปอยู่ในป่า ไปอยู่ที่โคนไม้หรือที่เรือนว่าง นั่งคู้บัลลังก์ (นั่งสมาธิ) ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ๒) พระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย คือ พิจารณาความรู้สึกสุขทุกข์ ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ (อุเบกขา) ในตัวเอง ๓) พระพุทธองค์ทรงสอนให้

ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ คือ พิจารณาจิตของตนให้เห็นสภาวะตามที่ปรากฏในขณะนั้น และรู้ชัดตามความเป็นจริง แบ่งเป็น ๑๐ ประการ ตามสภาวะของจิต เช่น จิตมีราคะก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ จิต ปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่าจิตปราศจากราคะ ฯลฯ และ ๔) พระพุทธองค์ทรงสอนให้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย^๕

๓.๓ พุทธวิธีในการสอน โดยปรับวิธีสอนให้เหมาะกับผู้เรียนหรือผู้ฟังธรรมในแต่ละกลุ่มบุคคลของผู้เรียนหรือผู้ฟังธรรม เช่น ปาสราสิสูตร ว่าด้วยเรื่อง กองบ่วงดักสัตว์พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุ จำนวน ๕๐๐ รูป ณ อาศรมของรัมมกพราหมณ์ เขตกรุงสาวัตถี เนื่องจากพระภิกษุเหล่านี้เดินทางมาพบท่านพระอานนท์ เพื่อขออนุญาตเข้าเฝ้า และฟังธรรมเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านพระอานนท์จึงขอให้ไปนั่งรออยู่ที่อาศรมของรัมมกพราหมณ์ เมื่อมีโอกาสได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคให้เสด็จไปโปรดพระภิกษุเหล่านี้ และเมื่อพระองค์เสด็จไปถึงทรงได้ยินพระภิกษุเหล่านี้ สนทนาธรรมกันอยู่ทรงพอพระทัยประทับยืนอยู่ที่ประตูอาศรมจนภิกษุเหล่านี้ สนทนาธรรมจบลงด้วยทรงปรารภเหตุนี้

พุทธวิธีการสอนในพระสูตรนี้ พบว่า ทรงสอนภิกษุที่มักมีความประสงค์อยากเข้าเฝ้า เพื่อฟังการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า และพระผู้มีพระภาคทรงชี้ให้เห็นว่า การแสวงหากามเป็นการแสวงหาที่ไม่ประเสริฐ การแสวงหาทางเพื่อพ้นไปจากกาม บรรลุถึงพระนิพพานเป็นการ

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑.

แสงหาที่ประเสริฐ สำหรับการแสวงหาที่ประเสริฐ^๖ ทรงยกการแสวงหาโมกขธรรมของพระองค์เป็นตัวอย่าง ตอนท้ายทรงแสดงด้วยอุปมาโวหารเปรียบเทียบให้เห็นโทษของกามคุณและคุณของการสลัดออกจากกามคุณ ๕ แล้วทรงสอนวิธีสลัดออกจากกามคุณ ๕ ด้วยการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานเหมือนนิวาปสูตรในพระสูตรนี้มีของแถมที่มีค่ายิ่ง นอกจากนี้เนื้อหาสาระดังกล่าวข้างต้น นั่นคือ ให้ความรู้เกี่ยวกับพุทธประวัติตอนต้นที่สำคัญยิ่งเป็นพุทธประวัติจากพระโอษฐ์ที่ได้ยากขอเชิญศึกษาโดยละเอียดต่อไป

๓.๔ พุทธวิธีในการสอน โดยคำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียนหรือผู้ฟังธรรมในแต่ละกลุ่มบุคคลของผู้เรียนหรือผู้ฟังธรรม เช่น อากังขยสูตร ว่าด้วยเรื่องความหวัง ๑๗ ประการพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะเสด็จประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยภิกษุเหล่านั้นมิได้ทูลอาราธนา หรือทูลถามปัญหา ก่อน เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภท อัตถัชฌาสยะ คือ ทรงแสดงตามพระอัธยาศัยของพระองค์เอง โดยทรงมุ่งแสดงอนิสงส์ของศีลเป็นประจำ

พุทธวิธีการสอนในพระสูตรนี้พบว่า ทรงสอนเรื่องง่ายๆ ที่อยู่ใกล้ตัวและทรงสอนในหน้าที่ของตนจะต้องพัฒนาตนอย่างไร ให้มีศีลบริสุทธิ์ ดังตัวอย่างที่ทรงสอนว่า... “เราพึงได้จิวร บิณฑบาตเสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริวาร” ภิกษุเหล่านั้นพึงทำศีลให้บริสุทธิ์ หมั่นประกอบตามเครื่องสงบ

ใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฉาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูน เรือนว่าง ฯลฯ

๓.๕ พุทธวิธีในการสอน โดยผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเองในแต่ละกลุ่มบุคคลของผู้เรียนหรือผู้ฟังธรรม เช่น มหาโคสิงคสูตร ว่าด้วยเรื่องเหตุการณ์ในโคสิงคศาลวัน สูตรใหม่พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระมหาโมคคัลลานะ ท่านพระมหากัสสปะ ท่านพระอนुरुทธะ ท่านพระเรวตะ ท่านพระอานนท์ และพระเถระผู้มีชื่อเสียงอีกหลายรูป ขณะเสด็จประทับอยู่ในป่าโคสิงคศาลวัน แคว้นวัชชี โดยทรงปรารภคำพรรณนาความงามของป่าโคสิงคศาลวันของพระเถระเหล่านั้น ถ้าถามว่า ทำไมจึงเรียกว่า “สูตรใหญ่”

พุทธวิธีการสอนในพระสูตรนี้พบว่า ทรงสอนแบบให้พระภิกษุสงฆ์มีส่วนร่วมในการแสดงพรรณนาเกี่ยวกับป่างามด้วยคุณสมบัติของภิกษุเช่นไร หลังจากนั้นทรงรับรองความถูกต้อง พรรณนาของพระเถระทั้งหมด และยังพบว่าพระเถระผู้มีคุณธรรมพิเศษก็พรรณนาว่าป่าโคสิงคศาลวันจะพึงงามด้วยภิกษุผู้มีคุณธรรมพิเศษนั้นโดยสรุป พระเถระทั้ง ๗ รูปเห็นว่าป่านั้นงามด้วยพระชีณาสพ แต่พระผู้มีพระภาคทรงพรรณนาว่าแม้ภิกษุผู้ยังไม่มีคุณธรรมพิเศษใดๆ แต่มีความเพียรพยายามมุ่งมั่นว่า “ถ้ายังละอาสวะทั้งหลายไม่ได้จะไม่ลุกขึ้น” ก็ชื่อว่าเป็นการทำป่านั้นงามได้ด้วย นับเป็นศตวรรษที่ นับเป็นพรรณนาที่กว้างไกล ทรงมองเห็นการสำคัญของการปฏิบัติทุกละ

^๖ ม.ม. ๑๒/๒๗๒-๒๗๔/๗๒-๗๗.

ดับ ตั้งแต่ระดับปุถุชนไปจนถึงพระอรหันตนิมิตตสมา

๓.๖ พุทธวิธีในการสอน โดยให้

ผู้เรียนมีส่วนร่วมในการเรียนด้วยตนเองในแต่ละกลุ่มบุคคลของผู้เรียนหรือผู้ฟังธรรม เช่น มหาทุกขิกขันธสูตร ว่าด้วยเรื่อง กองทุกข์ สูตรใหญ่ ปัญหาของปริพาชก พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภคำถามของพวกอัญญเดียรถีย์ปริพาชกที่ภิกษุเหล่านั้นนำมากราบทูลให้ทรงทราบ เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภท ปุจฉาวิสัทธิ

จากคำตอบและคำถามของพระผู้มีพระภาคที่ได้ทรงสอนพบว่า สมณะหรือพราหมณ์พวกใดก็ตาม ไม่รู้จักคุณโทษ และการสลัดออกจากกามทั้งหลาย จากรูปทั้งหลาย และจากเวทนาทั้งหลายตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์พวกนั้น ไม่มีทางรอบรู้กามทั้งหลาย รูปทั้งหลาย และเวทนาทั้งหลายได้เอง หรือชักชวนผู้อื่นให้รู้ได้ และปฏิบัติตามจนรอบรู้ได้ในทางตรงกันข้าม สมณะหรือพราหมณ์พวกใดรู้จักคุณ โทษ และการสลัดออกจากกามทั้งหลาย จากรูปทั้งหลาย และจากเวทนาทั้งหลายตามความเป็นจริง สมณะหรือพราหมณ์ทั้งหลายพวกนั้น ย่อมรอบรู้กามทั้งหลาย รูปทั้งหลาย และเวทนาทั้งหลายได้เอง หรือชักชวนผู้อื่นให้รู้ตามได้ และปฏิบัติตามจนรอบรู้ได้ และยังพบว่า ไม่มีสมณะหรือพราหมณ์พวกใดตอบคำถามของพระองค์ได้ นอกจากพระองค์เองและสาวกของพระองค์เท่านั้น ซึ่งให้เห็นว่า ต้องรู้จักและ

รอบรู้ ที่ไม่ใช่รู้ธรรมดา แต่รู้ด้วยปรีชาญาณชั้นอริยมรรค

๓.๗ พุทธวิธีในการสอน โดยเอาใจ

ใส่ผู้เรียนที่ควรได้รับความสนใจเป็นราย บุคคลในแต่ละกลุ่มบุคคลของผู้เรียนหรือผู้ฟังธรรม เช่น กกจูปมสูตร ว่าด้วยเรื่อง อุปมาด้วยเลื่อยพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลาย ขณะเสด็จประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี โดยทรงปรารภความประพัตติของพระโมลลियัคคฺชนะ เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภท อัตถูปัตตติกะคือ ทรงแสดงตามเรื่องหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น

พุทธวิธีการสอนในพระสูตรนี้

ในเนื้อหาของพระสูตรนี้พบว่า พุทธวิธีการสอนทรงปรารภการปฏิบัติไม่ควรของพระโมลลियัคคฺชนะ มาเป็นตัวอย่างในการสอนภิกษุทั้งหลาย มีการยกตัวอย่างฉันมือเดียวของพระองค์ ชาวบ้านผู้คอยดูแลป่าให้เจริญเติบโต และนาง เวภาทิกาบันดาลโทษแก่กับคนใช้ในบ้าน

๓.๘ พุทธวิธีในการสอน โดยเอาใจ

ใส่ผู้เรียนที่ด้อยและมีปัญหาพิเศษในแต่ละกลุ่มบุคคลของผู้เรียนหรือผู้ฟังธรรม เช่น โกสัมพียสูตร ว่าด้วยเรื่องชาวเมืองโกสัมพีพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่พระภิกษุทั้งหลาย ขณะเสด็จประทับอยู่ ณ โฆสิตาราม เขตกรุงโกสัมพี แคว้นวังสะ โดยทรงปรารภภิกษุชาวเมืองโกสัมพีผู้แตกสามัคคี เหตุเกิดของพระสูตรนี้ จัดอยู่ในประเภท อัตถูปัตตติกะ คือ ทรงแสดงตามเรื่องหรือ

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น

พุทธวิธีการสอนในพระสูตรนี้พบว่า ทรงปรารภภิกษุชาวเมืองโกสัมพีวิวกัน เมื่อพระองค์ทราบจึงได้เรียกภิกษุเหล่านั้นมาถามว่า “ภิกษุทั้งหลายได้ยินว่า เธอทั้งหลายต่างบาดหมางกัน ทะเลาะวิวาทกัน ใช้หอกคือปาก ทิ่มแทงกันอยู่ ไม่ทำความเข้าใจกัน ไม่ปรารภนาปรับความเข้าใจกัน ไม่ทำความปรองดองกัน ไม่ปรารภนาความปรองดองกันจริงหรือ” ภิกษุเหล่านั้นทูลว่า จริง พระพุทธเจ้าข้า

๓. การบริหารการศึกษาด้านการบริหารงานบุคคล พระมหาโมคคัลลานเถระ เป็นพระภิกษุอัครสาวกเบื้องซ้ายของพระพุทธเจ้า เป็นพระอสีติมหาสาวกผู้เป็นเอตทัคคะ ในด้านผู้มีฤทธิ์มาก คู่กับพระสารีบุตร ผู้เป็นพระอัครสาวกเบื้องขวา พระมหากัสสปะ เป็นพระอรหันต์สาวกองค์หนึ่งของพระโคตมพุทธเจ้า เป็นเอตทัคคะที่ทรงยกย่องและให้ถือเป็นแบบอย่างในด้านผู้มีรุดงค์มาก ภายหลังที่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน ท่านได้เป็นประธานในการสังคายนาครั้งที่หนึ่งในศาสนาพุทธ พระอรุเวลกัสสปะเป็นพระภิกษุสงฆ์ผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ได้รับการยกย่องเป็นพระอสีติมหาสาวกผู้เป็นเอตทัคคะในด้านผู้มีบิรารมาก

พุทธวิธีการบริหารงานบุคคล พระพุทธองค์ทรงกระจายอำนาจในการบริหารงานด้วยการมอบอำนาจให้พุทธสาวก เริ่มตั้งแต่การบวชให้มีพระอุปัชฌาย์บวชได้ตามพระธรรมวินัยและพุทธ

สาวก ที่ได้รับเอตทัคคะในการบริหารอย่างพระโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ พระอรุเวลกัสสปะ พระนทีกัสสปะ และพระคยากัสสปะ เป็นต้น

๔. การบริหารการศึกษาด้านงบประมาณ พุทธวิธีการบริหารการศึกษาด้านงบประมาณ พบว่า ไม่ปรากฏหลักฐานเด่นชัดในพระไตรปิฎก แต่ได้มีการใช้งบประมาณสนับสนุนด้านการถวายปัจจัย ๔ ให้พระภิกษุได้ศึกษาปฏิบัติตามหลักพระธรรมวินัยที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตตามพุทธบัญญัติ เช่น อาหารบิณฑบาต ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค และที่ศึกษาปฏิบัติธรรม ในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

๕. การบริหารการศึกษาด้านสภาพแวดล้อม พุทธวิธีการบริหารการศึกษาด้านการจัดสภาพแวดล้อม พบว่า พระพุทธองค์ทรงยกย่องแต่งตั้งพระสาวกที่เป็นเอตทัคคะด้าน แจกแจงเสนาสนะ การอยู่ป่า เป็นนิจ การรุดงค์เป็นนิจ และการใช้สภาพแวดล้อมทางการศึกษาปฏิบัติธรรมถูกต้องตามพระธรรมวินัย ซึ่งเป็นการอนุรักษ์ป่าการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในการเรียนการสอนของคณะสงฆ์เป็นอย่างดี

ซึ่งผลการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับงานวิจัยของสิน งามประโคน และคณะ^๔ ได้ศึกษากระบวนการพัฒนาพระสงฆ์ที่พึงปรารถนาตามพระธรรมวินัย พบว่า แนวคิดเกี่ยวกับ วัตถุประสงค์การจัดการศึกษาพระสงฆ์ ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่า มนุษย์ทุกคนจะต้องเรียนหรือศึกษา เพื่อให้ตนหลุดพ้นจากความทุกข์ กำจัดอวิชชา ราคะ โทสะ และโมหะ สร้าง วิชา เพื่อประโยชน์

^๔ สิน งามประโคน และคณะ, “กระบวนการพัฒนาพระสงฆ์ที่พึงปรารถนาตามพระธรรมวินัย”, รายงานการวิจัย, (สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๕.

ตนและประโยชน์ผู้อื่น และสอดคล้องกับข้อเสนอแนะจากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้งพระสงฆ์และฆราวาสพบว่า วัตถุประสงค์ของการพัฒนาพระสงฆ์ด้านการศึกษา คือ ต้องศึกษาพระธรรมวินัยอันเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติให้มีความรู้ความเข้าใจด้านปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ทั้งฝ่ายคัมภีร์และฝ่ายวิปัสสนาธุระ เพื่อพัฒนาตนให้พ้นจากความทุกข์บรรลุนิพพาน คือ มรรค ผล นิพพาน

และสอดคล้องกับงานวิจัยของวรภาส ประสมสุข และนิพนธ์ กินาวงศ์^๔ ได้ทำวิจัยเรื่อง “หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธธรรม” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ความสอดคล้องของหลักพุทธธรรมกับหลักการบริหารการศึกษาที่ครอบคลุมถึง ๓ หลักการครองตน หลักการครองคน หลักการครองงาน และเพื่อเสนอหลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธธรรม วิธีการศึกษานี้ผู้วิจัยได้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงพัฒนาใช้เทคนิควิเคราะห์เอกสาร การสัมภาษณ์และเทคนิคเดลฟาย ผลการวิจัยพบว่า หลักพุทธธรรมที่สอดคล้องกับหลักการบริหารการศึกษา มีจำนวน ๒๑ หลักธรรม แยกตามหลักการครองตน การครองคน และการครองงาน ได้ดังนี้ การครองตน สอดคล้องกับ ๑๙ หลักพุทธธรรม ได้แก่ กัลยาณมิตตา โยนิโส มนสิการ ธรรมคัมภีร์ครองโลก ๒ ธรรมทำให้งาม ๒ ธรรมมีอุปการะมาก ๒ กุศลมูล ๓ สันโดษ ๓ สุจริต ๓ อธิปไตย ๓ ฆราวาสธรรม ๔ พรหมวิหาร ๔ สังคหวัตถุ ๔ อธิษฐานธรรม ๔ เบญจธรรมผล ๕

กัลยาณมิตรธรรม ๗ สัปปุริสธรรม ๗ อริยทรัพย์ ๗ และทศพิธราชธรรม การครองคนสอดคล้องกับ ๑๕ หลักพุทธธรรม ได้แก่ กัลยาณมิตตา โยนิโส มนสิการ ธรรมคัมภีร์ครองโลก ๒ ธรรมทำให้งาม ๒ กุศลมูล ๓ สุจริต ๓ อธิปไตย ๓ ฆราวาสธรรม ๔ พรหมวิหาร ๔ สังคหวัตถุ ๔ กัลยาณมิตรธรรม ๗ สัปปุริสธรรม ๗ อปริหานิยธรรม ๗ อริยทรัพย์ ๗ และทศพิธราชธรรมการครองงาน สอดคล้องกับ ๑๐ หลักพุทธธรรม ได้แก่ กัลยาณมิตตา โยนิโส มนสิการ ธรรมทำให้งาม ๒ ธรรมมีอุปการะมาก ๒ สุจริต ๓ อิทธิบาท ๔ พละ ๕ ฆราวาสธรรม ๔ สังคหวัตถุ ๔ และสัปปุริสธรรม ๗ นอกจากนี้ ยังพบว่า มีจำนวน ๗ หลักธรรมที่สอดคล้องกับหลักการบริหารการศึกษาด้านการครองตน การครองคน และการครองงาน ได้แก่ กัลยาณมิตตา โยนิโส มนสิการ ธรรมทำให้งาม ๒ สุจริต ๓ ฆราวาสธรรม ๔ สังคหวัตถุ ๔ และสัปปุริสธรรม ๗

สรุป พุทธวิธีการบริหารการศึกษาในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นงานวิจัยที่แสดงให้เห็นพุทธวิธีการบริหารของพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าได้มีวิธีการบริหารโดยพระองค์ทรงบริหารคณะสงฆ์ด้วยตนเอง และกระจายอำนาจให้พุทธสาวกในการบริหารคณะสงฆ์และเผยแผ่พุทธศาสนาส่งผลให้พุทธศาสนาในสมัยพุทธกาลมีความเจริญรุ่งเรืองอย่างมาก ซึ่งงานวิจัยนี้สามารถทำให้หน่วยงานและองค์กรของคณะสงฆ์ไทย สามารถนำงานวิจัยนี้ไปประยุกต์ใช้กับการ

^๔วรภาส ประสมสุข และนิพนธ์ กินาวงศ์, “หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธ”, *วารสารศึกษาศาสตร์*, ปีที่ ๑๘ ฉบับที่ ๒ (พฤศจิกายน ๒๕๔๙ - มีนาคม ๒๕๕๐) : หน้า ๖๓-๘๔.

บริหารการศึกษาซึ่งเป็นหัวใจหลักของการบริหาร ทำให้โครงสร้างการบริหารและองค์ประกอบ การบริหารการศึกษาตามแนวพุทธศาสนาเถรวาท มีความมั่นคงและมีประสิทธิภาพในการเผยแผ่พุทธ ศาสนาท่ามกลางสังคมโลกที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ดังนั้นมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง ๒ แห่ง คือ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นองค์กร การศึกษาที่สำคัญของพุทธศาสนาเถรวาทใน ประเทศไทย หากได้นำผลการวิจัยนี้ไปใช้ย่อมทำให้ เกิดการบริหารการศึกษาที่มีประสิทธิภาพและ มั่นคงตามแบบฉบับพุทธบริหารการศึกษาของ พระพุทธเจ้า เพื่อการเผยแผ่พุทธศาสนาอย่าง มั่นคงและ ถาวรในสังคมโลกที่เปลี่ยนแปลงต่อไป

๕. ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัยในครั้งนี้ ซึ่งมีข้อเสนอแนะ ที่ควรปรับปรุงจากผลการวิจัย และจากผู้ทรงคุณวุฒิ มีความรู้ด้านพระพุทธศาสนา และผู้บริหารการ ศึกษาทั้งบรรพชิตและฆราวาส ที่ให้การสัมภาษณ์ ซึ่งสรุปเป็นประเด็นได้ ดังนี้

๑. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑. คณะสงฆ์และองค์กรสงฆ์ของ พุทธศาสนาเถรวาทควรนำพุทธวิธีการบริหารการ

ศึกษาในสมัยพุทธกาลของพระพุทธเจ้ามาประยุกต์ ใช้ในการบริหารการศึกษาของคณะสงฆ์ในปัจจุบัน

๒. การบริหารการศึกษาด้านการ บริหารงานบุคคลควรได้รับการส่งเสริมจากคณะ สงฆ์ให้ได้รับความรู้ ความสามารถเพื่อนำไปใช้ใน การบริหารการศึกษาในปัจจุบัน

๓. วัดและองค์กรคณะสงฆ์ควรส่งเสริมการพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติจัดวัดให้มีความร่มรื่นน่าอยู่ มีสวนดอกไม้ มีต้นไม้ เป็นที่พัก ผ่อนหย่อนใจแก่พุทธศาสนิกชน

๔. การบริหารการศึกษาด้านงบประมาณ ทางคณะสงฆ์ควรได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาล และรัฐวิสาหกิจต่างๆ เพื่อนำงบประมาณมาพัฒนา บุคลากรภายในวัดและเยาวชนที่วัดได้ส่งเสริม ตลอดถึงให้การสนับสนุนด้านการศึกษาแก่พระ ภิกษุสามเณรและเยาวชนเพื่อเป็นกำลังสำคัญใน การเผยแผ่พุทธศาสนา

๕. คณะสงฆ์ควรให้การสนับสนุนวัด ที่มีการบริหารการศึกษาที่ดีเลิศและส่งเสริมวัดที่ยัง ไม่มีการศึกษาให้การศึกษาของพระภิกษุสามเณร ทั่วถึง โดยการจัดตั้งเครือข่ายบวร คือ บ้าน วัด และ โรงเรียนในการสนับสนุนการบริหารการศึกษาใน พุทธศาสนา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

(ก) ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล**. ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

(ข) ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) วารสาร :

วรภาส ประสมสุข และนิพนธ์ กิनावงศ์. “หลักการบริหารการศึกษาตามแนวพุทธ”. **วารสารศึกษาศาสตร์**, ปีที่ ๑๘ ฉบับที่ ๒ (พฤศจิกายน ๒๕๔๙ - มีนาคม ๒๕๕๐).

(๒) วิทยานิพนธ์/ดุษฎีนิพนธ์/สารนิพนธ์/รายงานการวิจัย :

สิน งามประโคน และคณะ. “กระบวนการพัฒนาพระสงฆ์ที่พึงปรารถนาตามพระธรรมวินัย”. **รายงานการวิจัย**. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.